

Wykład 4 Wskaźniki, kryteria i mierniki

(wersja z 05.04.08)

Spis treści

Wskaźniki i operacjonalizacja	1
Praktyczne znaczenie informacji ilościowych	3
Przejawy i kryteria marginalizacji i wykluczenia społecznego w Polsce	4
Przejawy i kryteria marginalizacji i wykluczenia społecznego za granicą	7
Wskaźniki marginalizacji i wykluczenia a system wskaźników społecznych	10
Agregowanie wskaźników indywidualnych	11
Wskaźniki statystyczne proponowane w kontekście polityki społecznej	12
Podsumowanie	15
Pytania i zadania	16

Wskaźniki i operacjonalizacja

Na początek kilka uwag o wskaźnikach jako takich. Weźmy pod uwagę trzy ogólne zdania dotyczące wskaźników społecznych (z hasła „Wskaźniki społeczne” w „Leksykonie polityki społecznej”):

- „wskaźnik (*indicator*) oznacza... obserwowalną i mierzalną cechę wybranego przedmiotu lub zjawiska, której występowanie świadczy (z mniejszym lub większym prawdopodobieństwem) o występowaniu innego zjawiska, nazywanego *indicatum* (to, co się wskazuje)”;
- „mierniki statystyczne i dane z badań socjologicznych służące opisowi i ocenie zjawisk i procesów społecznych, demograficznych i ekonomicznych związanych z poziomem i jakością życia danego społeczeństwa oraz stosowane do oceny procesów rozwoju społecznego”;
- „w roli wskaźników społecznych najczęściej występują mierniki statystyczne. Trzeba jednak pamiętać, że wskaźnikami nie są owe miary, lecz to, co one mierzą”.

Widać z tego, że wskaźniki społeczne dotyczą poziomu i jakości życia w społeczeństwie. Mamy tu również trzy ważne pojęcia: *indicatum* (zjawisko, którego pomiar nas interesuje), wskaźnik i miernik. Powiązanie między nimi jest następujące **miernik mierzy wskaźnik *indicatum***. Nasuwa się pytanie, po co nam wskaźnik, który ogrywa tu rolę pośrednika między tym, co nas interesuje, a miernikami czy miarami. Otóż, potrzebny jest on wtedy, gdy zjawisko, które nas interesuje jest trudne do obserwacji i pomiaru. Załóżmy, że interesuje nas zjawisko X, które jest trudno obserwowalne i mierzalne, a znaleźliśmy inne zjawisko Y, które związane jest z X w znany nam sposób (np. Y jest skutkiem X, a więc kiedy występuje Y można podejrzewać, że wystąpił też X), pozostaje tylko wymyślić miary zjawiska Y, aby móc obserwować zmiany interesującego nas X.

Miernik mierzy zjawisko (cechę zjawiska) Y, które jest łatwo obserwowalne i mierzalne oraz jest związane w znany nam sposób ze zjawiskiem X, które jest przedmiotem naszego zainteresowania

Powiązania między X i Y mogą mieć charakter teoretyczny, empiryczny lub umowny i polegają zwykle na tym, że:

- Y zawsze występuje, gdy występuje X,
- Y jest skutkiem X,
- X i Y mają wspólną przyczynę,
- Y jest podobne do X,
- Y zmienia się w tym samym kierunku, co zmienia się X (np. jeśli Y wzrasta, to X też wzrasta),
- Y zmienia się odwrotnie do tego jak zmienia się X (np. jeśli Y wzrasta, to X maleje).

Jeżeli X jest łatwo obserwowalny i mierzalny nie potrzebujemy pośrednika między nim a miarami X, żeby możliwy był jego pomiar.

Do pomiarów potrzebne są nam skale pomiarowe. W statystyce wyróżnia się cztery zasadnicze skale tego rodzaju (mówi się też o rodzajach zmiennych): **nominalna** (można jedynie odróżnić pozycje na skali i nie daje ona informacji o stopniowości np. skala płci - kobieta, mężczyzna, albo na skali bezrobocia – bezrobotny i niebezrobotny), **porządkowa** (można określić kolejność pozycji na skali, np. skala ocen na UW – 5, 4,5, 4... 2; bardzo szczęśliwy, szczęśliwy... bardzo nieszczęśliwy), **przedziałowa** (można określić odległość między pozycjami na skali, np. skala stopni temperatury Celsjusza z 0 dzielącym skalę na dwie podskale),

ilorazowa (można powiedzieć ile razy jakaś pozycja na skali jest większa/mniejsza od innej, np. skala dochodów z 0 oznaczającym minimum).

Pomiary społeczne dotyczą wielu ludzi (są prowadzone na zbiorowościach), np. pomiar wg skali bezrobotny – niebezrobotny na zbiorowości osób w wieku 15+ pozwoli nam na określenie ilu z nich jest bezrobotnych, a ilu jest niebezrobotnych, o niektórych osobach możemy nie mieć informacji (co oznacza, że przypiszemy im określenie „brak danych”). Jeżeli dałoby się mierzyć bezrobocie na skali interwałowej, to wiedzielibyśmy również o ile razy jeden bezrobotny jest mniej lub bardziej bezrobotny od innych bezrobotnych. Sama skala nie wystarcza, musimy mieć również możliwość łatwego przypisania ludzi do poszczególnych pozycji na skali. W przypadku płci łatwo ją określić, np. na podstawie imion ludzi. W przypadku bezrobocia można pytać ludzi o to, czy mają pracę, a jeżeli nie, czy jej szukają i są gotowi do jej podjęcia itd., można też wziąć pod uwagę wyłącznie ich status formalny, czyli sprawdzić stan rejestracji w urzędach pracy, ale jest to metoda zawodna, gdyż rejestracja wiąże się pewnymi korzyściami (tzn. mogą się próbować rejestrować również faktycznie niebezrobotni).

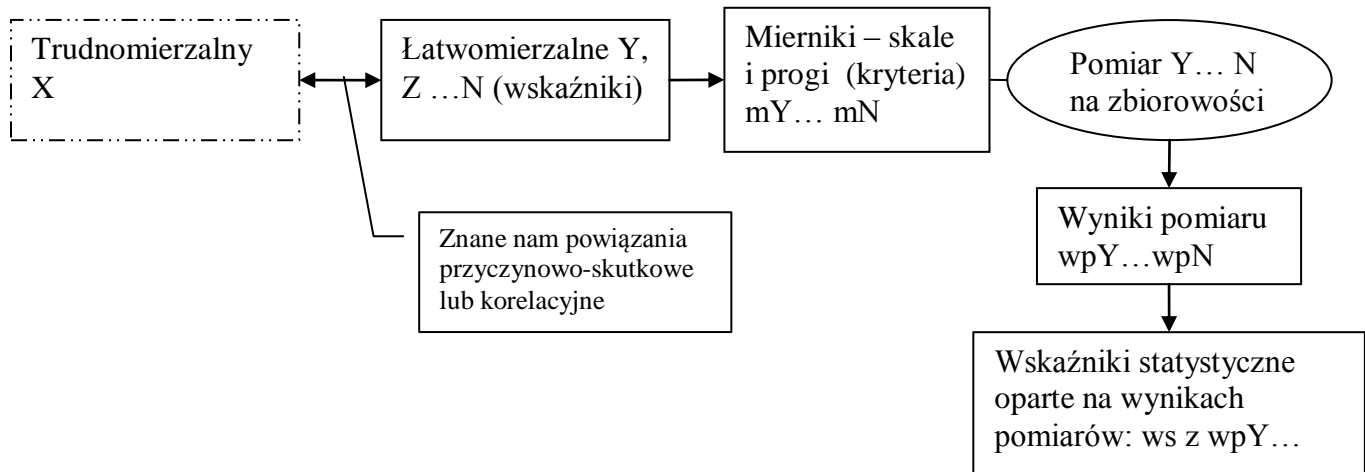
Jeżeli mamy wyniki pomiarów różnych cech ludzi, którzy składają się na jakąś populację na różnych skalach pomiarowych (dla każdej cechy mogą być różne, np. płeć – nominalna, dochody - ilorazowa), to możemy obliczyć, np. stopę bezrobocia, liczbę dzieci przypadających na kobietę w wieku rozrodczym, liczbę przestępstw na 100 tys. mieszkańców itd. Są to **informacje ilościowe** o społeczeństwie przedstawiające relacje między wynikami różnych pomiarów. W sensie statystycznym nazywa się takie liczby **wskaźnikami statystycznymi** (liczby wyrażające wzajemny stosunek dwóch lub więcej wielkości statystycznych).

Jeżeli interesują nas ilościowe informacje (wskaźniki statystyczne) o marginalizacji i wykluczeniu społecznym i jest ono trudne do bezpośredniej obserwacji i mierzenia, potrzebujemy jego łatwo mierzalnych wskaźników, które zmierzone z pomocą mierników (skal pomiarowych) dadzą podstawy do obliczenia informacji ilościowych (wskaźników statystycznych). Teoretyczne koncepcje marginalizacji i wykluczenia społecznego dają nam podstawy do tego, abyśmy ustalili odpowiednie wskaźniki tych zjawisk.

W skrócie rzecz ujmując, **gdy chcemy coś obserwować, mierzyć i przedstawić ostatecznie za pomocą liczb, to musimy to sprowadzić do tego, co obserwowalne i mierzalne**. Nazywa się procedury tego typu **operacjonalizacją**. Można ogólnie mówić o ubóstwie, bezrobociu, przestępczości i innych problemach społecznych, ale zejście na poziom informacji ilościowych o tych zjawiskach (nazywanych też „faktami”) wymaga ich operacjonalizacji. Oczywiście, bez teoretycznych definicji i koncepcji tych zjawisk nie jesteśmy w stanie dokonać ich operacjonalizacji, musimy mieć jakieś ogólne wyobrażenie czym są te zjawiska, co je powoduje, warunkuje i czym skutkują, które muszą być w dodatku przekonująco uzasadnione.

Wspominałem na jednym z poprzednich wykładów o problemie odróżnienia ludzi zmarginalizowanych i wykluczonych od niezmarginalizowanych i niewykluczonych (cecha wykluczenia na skali nominalnej), który można interpretować jako problem określenia cech, które pozwolą nam łatwo przypisywać ludzi do jednej z pozycji na skali pomiarowej. Żeby ten problem rozwiązać trzeba przyjąć zestaw łatwo obserwowalnych i mierzalnych cech, czyli wskaźników marginalności i wykluczenia, których pomiar na odpowiednich skalach pozwoli nam tego dokonać. W przypadku skal porządkowych, przedziałowych i ilorazowych pojawia się jeszcze problem progów. Jeżeli jednym ze wskaźników wykluczenia jest niezadowolenie z życia, a to mierzymy z pomocą skali porządkowej (bardzo zadowolony, zadowolony... niezadowolony, bardzo niezadowolony), to musimy zdecydować, czy niezadowolenie z życia ma obejmować tylko bardzo niezadowolonych, czy również niezadowolonych. Jeżeli kolejnym wskaźnikiem będzie ubóstwo, a to postanowiliśmy mierzyć skalą dochodów, to należy jeszcze przyjąć próg na tej skali oddzielający ubogich od nieubogich, albo ubogich nieuczestniczących od ubogich uczestniczących w życiu społeczeństwa.

Całość spróbuję przedstawić na uproszczonym schemacie. Zakładam, że trudne do zmierzenia zjawisko może być przedstawiane za pomocą większej liczby wskaźników (z założenia łatwiejsze do pomiaru), z kolei każdy wskaźnik może mieć kilka mierników (skal pomiarowych i progów), ostatecznie wyniki pomiaru każdego wskaźnika mogą posłużyć do budowy wskaźników statystycznych.

Na koniec wspomnę tylko, że określa się **pożądane właściwości** wskaźników statystycznych, mierników i pomiarów, np. rzetelność i trafność. Statystyczne wskaźniki społeczno-ekonomiczne też powinny spełniać kilka warunków, aby były uznane za dobre. Przykładowa lista takich wymogów w stosunku do **wskaźników strukturalnych** stosowanych w UE do oceny postępów na drodze realizacji Strategii Lizbońskiej:

1. łatwe do odczytania i zrozumienia;
2. istotne politycznie (np. są przedmiotem zainteresowania polityków i mediów);
3. wzajemnie spójne (np. nie powinno być tak, że jeden pokazuje wzrost bezrobocia, a inny jego spadek)
4. aktualne i łatwe w aktualizacji (*timely available*);
5. porównywalne między państwami członkowskimi i innymi krajami;
6. oparte na rzetelnych źródłach danych;
7. nie nakładające zbyt dużych obciążeń na państwa członkowskie i na ich obywateli.

Warunki sformułowane w kontekście dyskusji nad wskaźnikami ubóstwa i wykluczenia społecznego (raport A.B. Atkinsona i innych) w odniesieniu do **wskaźników indywidualnych** (do pomiaru wykluczenia społecznego używa się zwykle większej liczby wskaźników):

1. wskaźnik powinien oddawać istotę problemu oraz mieć jasną i akceptowaną interpretację normatywną (m.in. powinno być jasne, jak oceniać jego wzrost lub spadek);
2. wskaźnik powinien być rzetelny i statystycznie osiągalny (m.in. małe powinno być niebezpieczeństwo niedoszacowania lub przeszacowania rzeczywistego zjawiska, muszą też istnieć narodowe źródła danych);
3. wskaźnik powinien reagować na interwencje polityczne, ale nie powinien być łatwym przedmiotem manipulacji;
4. wskaźniki powinny być obliczane w taki sam sposób w różnych krajach i być zgodne ze standardami ONZ i OECD (ogólniej, te same wskaźniki w różnych krajach powinny być porównywalne);
5. wskaźniki powinny być aktualne i umożliwiać szybką aktualizację;
6. pomiar wskaźników nie powinien nakładać zbyt dużych obciążeń na państwa, przedsiębiorstwa czy obywateli.

Poza warunkami dotyczącymi wskaźników indywidualnych mamy również wymogi wobec **zbiorów wskaźników indywidualnych** (za raportem Atkinsona).

1. zbiór wskaźników powinien oddawać różne wymiary wykluczenia (zjawisko wykluczenia uznaje się za wielowymiarowe i to właśnie jest uzasadnienie posługiwania się wieloma wskaźnikami);
2. wskaźniki powinny być ze sobą zgodne (tj. niesprzeczne), a wagi poszczególnych wskaźników powinny być proporcjonalne;
3. wskaźniki powinny być przejrzyste i zrozumiałe dla obywateli UE, czyli należy unikać bardzo skomplikowanych i trudnych w interpretacji wskaźników.

Jeżeli wskaźniki statystyczne spełniają wszystkie te warunki możemy je uznać za dobre i praktycznie użyteczne.

Praktyczne znaczenie informacji ilościowych

Badacze zjawisk społecznych wciąż dokonują ich operacjonalizacji dla potrzeb badawczych. W nauce stosuje się metody ilościowe, które wymagają sprowadzenia badanych obiektów do postaci policzalnej. Metody statystyczne są bezużyteczne, jeżeli nie mamy odpowiednio przygotowanych danych, które za ich pomocą sprowadzane są do informacji, które mają określoną interpretację, np. współczynnik korelacji liniowej Pearsona

służy do przedstawienia informacji liczbowej o współzależności między zmiennymi, ale najpierw potrzebujemy narzędzi pomiarowych (skal), pomiaru i danych, aby ustalić wartości tych zmiennych.

Informacje ilościowe o społeczeństwie potrzebne są władzy publicznej do skutecznego działania, gdyż ma ona realizować cele w skali całej populacji. Potrzebne są też podmiotom gospodarczym, gdyż wiedząc więcej o potrzebach ich klientów i o nich samych możemy zwiększyć sprzedaż produktów lub usług. Pierwsze spisy powszechne odbyły się już w XVIII wieku, a pierwsze spisy ubogich jeszcze wcześniej. W ten sposób uzyskuje się bardzo dużo danych, które następnie przekształcane są w informacje ilościowe dotyczące zbioru ludzi, mieszkań itd., o których zebrano dane. Urzędy statystyczne i inne instytucje publiczne zajmujące się zbieraniem informacji o różnych aspektach życia społecznego i gospodarczego istnieją w większości państw świata, a im bardziej zaawansowane techniki zbierania danych i integracja baz danych różnych instytucji, tym więcej wiadomo o ludziach żyjących w społeczeństwie.

Informacje ilościowe o społeczeństwie mogą służyć władzy do różnych celów. Jednym z nich jest uzyskanie obiektywnych informacji o tych zjawiskach, które uznawane są za problemy społeczne, tzn. są potencjalnie groźne dla władzy i spójności społeczeństwa. Są one potrzebne m.in. do tego, aby w miarę racjonalnie przygotować działania, które mają te problemy łagodzić lub „rozwiązywać”. Przykładowo, jeżeli wiemy ilu mamy ubogich i jakie mają dochody, to łatwo jest oszacować, ile trzeba wydać pieniędzy na to, żeby złagodzić ich ubóstwo (co samo w sobie jest już pewną informacją ilościową). Ponadto **informacja ilościowa może posłużyć do definiowania celów.** Przykładowo, Rada Polityki Pieniężnej ustala cel inflacyjny, czyli taki poziom inflacji, który chce osiągnąć za pomocą instrumentów, jakie ma do dyspozycji. Poziom inflacji przedstawiany jest w postaci wskaźnika wzrostu cen różnych towarów uwzględnianych w koszyku inflacyjnym. Gdyby nie umiano mierzyć poziomu inflacji, RPP nie mogłaby precyzyjnie ustalić celu swojego działania, którego sensem jest utrzymywanie inflacji na niskim poziomie. Niska jakość informacji o tym celu, np. długi okres oczekiwania na wyniki pomiarów cen, niepełne informacje o cenach itd. oznacza też niską jakość samego wskaźnika wzrostu cen.

Jeżeli cele publiczne nie zostały zoperacjonalizowane do postaci, która umożliwia przedstawienie informacji ilościowej o nich, to nie można też mierzyć ich realizacji (wskaźniki statystyczne jako mierniki osiągnięcia celów, same cele mogą być też wskaźnikami, tzn. są to łatwo obserwowalne i mierzalne zjawiska, które są powiązane z trudno obserwowalnymi i mierzalnymi celami głównymi, np. spójnością społeczną). Celem rządu może być przeciwdziałanie marginalizacji i wykluczeniu społecznemu, ale bez informacji ilościowej nie jesteśmy w stanie sprawdzić, czy się to udało, czy wręcz przeciwnie. Niska jakość wskaźników tej informacji oznaczać też będzie wątpliwości, co do sukcesu lub porażki polityki rządu (pomijam kwestię, czy to działania rządu akurat przyczyniły się do wzrostu lub spadku trendów ilościowych). Informacje ilościowe, jakimi dysponuje rząd powinny więc być związane z właściwym dobraniem wskaźników oraz ich miar, a zbieranie danych odbywać się powinno tak, że można na ich podstawie wyciągać wnioski o całej populacji (spisy powszechne ze względu na koszty przeprowadza się raz na kilka lub więcej lat) zamieszkującej dany teren.

Pewnym ostrzeżeniem dla operacjonalizacji celów władzy publicznej w zakresie marginalizacji i wykluczenia społecznego (i nie tylko) jest „prawo” Goodharta, sformułowane w kontekście polityki monetarnej: *„Kiedy miernik staje się celem, przestaje być dobrym miernikiem”*. Innymi słowy i przykładowo, jeżeli stopa bezrobocia staje się celem, tzn. celem jest jej obniżenie, to wykorzystywanie jej do pomiaru bezrobocia byłoby w świetle tego prawa wątpliwe.

Przejawy, kryteria i wskaźniki statystyczne marginalizacji i wykluczenia społecznego w Polsce

W tytule tego punktu używam również słowa „kryteria”. W odniesieniu do zagadnień pomiaru marginalizacji i wykluczenia społecznego chodzi o cechy lub poziomy cech jakie służą nam do identyfikowania osób zmarginalizowanych i wykluczonych społecznie. Mając dobrze uzasadnione teoretycznie i empirycznie kryteria wykluczenia społecznego możemy dokonać z ich pomocą pomiaru w określonej populacji. Każda osoba spełniająca kryteria bycia wykluczonym, tzn. mająca cechy i/lub poziomy cech uznanych za kryteria wykluczenia, zostanie przypisana do zbioru wykluczonych. Po pomiarze można przystąpić do liczenia wskaźników statystycznych. W dalszej części tego punktu omówię różne propozycje wskaźników i kryteriów marginalizacji i wykluczenia społecznego.

Jerzy Kwaśniewski pisał o **przejawach „szeroko rozumianej marginalizacji społecznej w postaci nie-uczestniczenia w oficjalnym porządku społecznym i normatywnym, eskapizmu, autodestrukcji oraz społecznej degradacji”** (w książce „Kontrola społeczna procesów marginalizacji” z 1997). „Przejawy” mają

wiele wspólnego z „objawami”. Choroby rozpoznaje się po objawach, np. gorączka, ból gardła i złe samopoczucie mogą być objawami grypy. Jak widać przejawy czy objawy mają wiele wspólnego ze wskaźnikami, tzn. objawy grypy można nazwać wskaźnikami grypy i zastanowić się jak je mierzyć (skala Celsjusza i termometr, plus skala bólu gardła i samopoczucia na podstawie oświadczenia zainteresowanego – **wskaźniki subiektywne**). Warto też dodać, że za synonimy „szeroko rozumianej marginalizacji” uznano w tym cytacie **eskapizm**, czyli rozmaite zachowania, które można uznać za ucieczkę od rzeczywistości; **autodestrukcję** – zachowania, które szkodzą tym, którzy je przejawiają; **społeczną degradację** – czyli proces obniżania pozycji zajmowanej w strukturze społecznej. Równie dobrze można przyjąć za Mahlerem, że eskapizm, autodestrukcja i degradacja to również przejawy, czyli wskaźniki marginalizacji. J. Kwaśniewski za przejawy szeroko rozumianej marginalizacji uznał aż 23 zjawiska:

1. „Emigracja zarobkowa”, wyjeżdżanie za granicę dla zarobku.
2. Pijaństwo.
3. Przyjęcie przez urzędnika prezentu za załatwienie sprawy.
4. Napady, rozboje.
5. Narkomania.
6. Ubóstwo (bycie ubogim).
7. Obojętność ludzi na kłopoty innych.
8. Żebractwo.
9. Prowadzenie działalności gospodarczej bez zezwolenia.
10. Przerwanie ciąży.
11. Bezdomność (bycie bezdomnym).
12. Brak zainteresowania sprawami publicznymi.
13. Nałogowe palenie tytoniu.
14. Kradzieże.
15. Terroryzm.
16. Gorsze traktowanie ludzi innej narodowości.
17. Gorsze traktowanie ludzi innego wyznania.
18. Pozostawanie bez pracy (na zasiłku dla bezrobotnych).
19. Uchylenie się od płacenia podatków.
20. Zatrudnianie pracownika „na czarno”.
21. Odmowa służby wojskowej.
22. Pędzenie bimbru.
23. Popieranie się ludzi na stanowiskach w celu czerpania korzyści materialnych.

Należałoby uporządkować tę listę, przypisując poszczególne zjawiska do szerszych kategorii. Przykładowo, wiele z nich to różne kategorie **przestępstw** (np. terroryzm, napady i rozboje, kradzież, zatrudnienie na czarno, uchylenie się od płacenia podatków, korupcja, nielegalny wyrób alkoholu), kilka to na ogół **negatywnie oceniane postawy** (obojętność na sprawy innych i kwestie publiczne) i **negatywnie oceniane zachowania** nie będące jednak przestępczymi (gorsze traktowanie osób o innej narodowości czy wyznania, nadużywanie alkoholu, tytoniu i narkotyków, żebranie, przerywanie ciąży – w pewnych warunkach jako przestępstwo) oraz problemy związane z **warunkami życia** (ubóstwo, bezdomność, bezrobocie).

Przestępczość od dawna uznawana jest za wskaźnik dezintegracji społeczeństwa, polegającej na tym, że ludzie nie przestrzegają norm, które społeczeństwo uznało za istotne dla ochrony dobra wspólnego i różnych dóbr, które się na nie składają. Podobne znaczenie mają zachowania, które nie są akceptowane (tzn. naruszają normy dominującej większości, czyli „normalsów”), ale nie zostały uznane za przestępcze, np. nadużywanie alkoholu, zażywanie narkotyków, homoseksualizm. Obok przestępczości **wskaźnikiem dezintegracji jest również obojętność na sprawy obcych nam ludzi i sprawy publiczne, oznacza to, że solidarność w społeczeństwie, więzi społeczne są słabe**, każdy zamyka się raczej w wąskim kręgu bliskich i nic go nie obchodzi losy innych ludzi, ani też to, co symbolizuje sprawy wspólne. Bycie ubogim, bezdomnym i bezrobotnym to nie są ani przestępstwa, ani też negatywnie oceniane postawy czy zachowania wobec innych, niemniej są **wskaźnikami nieuczestnictwa lub jego niskiego poziomu w odniesieniu do ważnych społecznie aktywności, np. w konsumpcji i w zatrudnieniu**.

Od tych ogólnych wskaźników „szeroko rozumianej marginalizacji” do informacji ilościowych jeszcze daleka droga, tzn. przejawy marginalizacji wymagają operacjonalizacji. W badaniach, których wyniki opisywał Kwaśniewski badano „**społeczną ocenę dynamiki przejawów marginalizacji społecznej**”, tzn. pytano

respondentów o to m.in., czy te zjawiska występują częściej lub rzadziej. Badano więc opinie ludzi na temat częstości występowania tych zjawisk (skala np. dużo częściej, częściej ... dużo rzadziej).

Inny polski socjolog, specjalista od struktury społecznej – Henryk Domański – pisał o **potencjalnej podklasie** w Polsce w kontekście międzynarodowych badań, których wyniki omówię na następnych zajęciach. Jak pamiętamy, podklasa to pojęcie zbliżone do naszego pojęcia marginesu społecznego, ale traktowanego tak, jak to ujmował Czarnowski, a więc szerzej niż potocznie (np. obejmuje również bezrobotną młodzież). H. Domański przyjął, że „*Stan deprivacji materialnej i marginalizacja to dwa dopełniające się aspekty underclass*”, są to więc osoby, które **nie pracowały zawodowo** - „*marginalizacja definiowana w terminach trwałej izolacji od pracy zawodowej*”, a jednocześnie **podlegały deprivacji materialnej** - „*deprivacja materialna identyfikowana przez całkowite dochody rodzin*” poniżej 50% średniej dochodów. Widzimy, że **odróżniono tu marginalizację od ubóstwa**, a za zasadniczy wskaźnik marginalizacji uznano „*trwałą izolację od pracy zawodowej*”, a ubóstwa – dochody poniżej pewnego progu.

Przy takich założeniach do podklasy nie należą ubodzy, którzy nie są jednak trwale odizolowani od pracy zawodowej, ani też nieubodzy, którzy są trwale od niej odizolowani. Jest to poniekąd uzasadnione, gdyż nawet najubożsi pracownicy należą jednak do struktury społecznej opartej na podziale pracy (nie są zmarginalizowani przez pracujących), a nieubodzy nie pracują prawdopodobnie dlatego, że nie muszą (dobrowolność). Można się również zastanawiać, czy do tak rozumianej podklasy zaliczeni zostaną również ci, którzy są trwale odizolowani od pracy zawodowej, ale jest to uzasadnione opieką nad członkami rodziny, poważną niesprawnością lub wiekiem emerytalnym. Jedną z informacji ilościowych wynikającą z tych badań, była taka, że 22% Polaków należało do potencjalnej podklasy w 2000, czyli jednocześnie byli trwale odizolowani od pracy zawodowej i ubodzy. Podejście Domańskiego przedstawię w prostej tabelce.

Czy respondent (gospodarstwo domowe) jest ubogi?	Czy respondent (gospodarstwo domowe) jest trwale odizolowane od rynku pracy?	
	Tak	Nie
Tak	Potencjalna podklasa	Ubodzy mimo pracy
Nie	Dochód ze świadczeń lub własności wyższy niż linia ubóstwa	Nie ma problemu

Podobne stanowisko zajęła Lidia Beskid, która pisała o „**kryteriach sprzyjających marginalizacji**” (w książce „Marginalność i procesy marginalizacji”, 1999). **To, co sprzyja marginalizacji może być uznane za jej wskaźnik, tzn. jeżeli występuje czynnik sprzyjający, to istnieje duże prawdopodobieństwo, że wystąpi również marginalizacja.** Pomiar występowania czynników sprzyjających daje nam możliwość opracowania informacji ilościowej. Za kryteria sprzyjające ta autorka uznała: **1) trwale bezrobocie, 2) złą sytuację dochodową i 3) brak zadowolenia z życia.** Pierwsze dwa są analogiczne do przyjętych przez Domańskiego, niemniej nie oddzielono tu ubóstwa od marginalizacji, ubóstwo i trwale bezrobocie sprzyjają marginalizacji. Trzecie kryterium to dodatkowy element w stosunku do koncepcji Domańskiego. Jest to wskaźnik o charakterze subiektywnym. Założono, że niezadowolenie z życia, obok ubóstwa i długotrwałego bezrobocia, sprzyja marginalizacji. Jednocześnie spełniało te kryteria 0,5% dorosłych Polaków (dane dotyczyły drugiej połowy lat 90.). Jak widać im więcej wskaźników (kryteriów) marginalizacji zostanie zastosowanych jednocześnie, tym mniejsza będzie liczba osób, które je spełnią. Koncepcja Beskid może być też zobrazowana tabelą.

Testy	Możliwe wyniki testu	Wynik testu dla zidentyfikowania marginalizacji
Test ubóstwa – czy osoba jest uboga?	Tak/Nie	Tak
Test trwałego bezrobocia – czy osoba jest trwale bezrobotna?	Tak/Nie	Tak
Test niezadowolenia z życia – czy osoba jest niezadowolona z życia?	Tak/Nie	Tak

Kolejny przykład kryteriów-wskaźników interesujących nas zjawisk znajdujemy w badaniach panelowych **Diagnoza Społeczna**. W raporcie z tych badań wydanym w 2005 napisano, że „**ubóstwo, bezrobocie, niepełnosprawność, dyskryminacja społeczna**” to kryteria wykluczenia i stwierdzono, że **związki między nimi są słabe z czego wynikałoby, że tak rozumiane wykluczenie raczej nie jest to „jeden**

spójny syndrom". Poza tym mowa tam również o **dziesięciu „dość oczywistych barierach w uczestniczeniu w pełni w głównym nurcie życia społecznego**". Bariery uczestnictwa są oczywiście dobrymi wskaźnikami nieuczestnictwa, gdyż ich występowanie oznacza duże prawdopodobieństwo, że nie wystąpi uczestnictwo, czyli wystąpi nieuczestnictwo, chociaż ludzie mają zróżnicowane zdolności do pokonywania barier. Tymi barierami były:

1. mieszkanie na wsi,
2. wykształcenie własne poniżej średniego,
3. wykształcenie ojca – podstawowe lub niżej,
4. ubóstwo (dodano, że jest „prawdopodobnie zależne od... zmiennych” 1, 2 i 3).
5. wiek 50+ lat,
6. inwalidztwo.
7. samotność,
8. uzależnienie (alkohol, narkotyki),
9. konflikt z prawem,
10. bycie dyskryminowanym.

W badaniach tych przyjęto dodatkowo **dwie granice** (poziomy cech będące kryteriami wykluczenia): **1) zagrożenia wykluczeniem i 2) wykluczenia** – „oparte na rozkładach wartości trzech czynników definiujących typy wykluczenia [czynnik strukturalny to bariery 1-4, czynnik fizyczny to bariery 5-6 i czynnik normatywny 7-10]. **Za kryterium bycia wykluczonym przyjęliśmy wielkość dwóch odchyłeń standardowych od wartości średniej danego wskaźnika, a za kryterium zagrożenia wykluczeniem - wielkość jednego odchylenia standardowego**". W skrócie to podejście można przedstawić w tabeli.

Wymiar wykluczenia	Kryteria
strukturalne ograniczenia uczestnictwa	mieszkanie na wsi, wykształcenie własne poniżej średniego, wykształcenie ojca – podstawowe lub niżej, ubóstwo (dodano, że jest „prawdopodobnie zależne od... zmiennych” 1, 2 i 3)
fizyczne ograniczenia uczestnictwa	wiek 50+ lat, inwalidztwo
normatywne ograniczenia uczestnictwa	samotność, uzależnienie (alkohol, narkotyki), konflikt z prawem, bycie dyskryminowanym

Autorzy stwierdzili, że w związku z takim podejściem trudno było oszacować odsetek faktycznie zagrożonych lub wykluczonych Polaków. W dalszej części jednak zamieścili tabelę z takimi odsetkami dla poszczególnych typów wykluczenia i województw. Obliczyłem średnią dla danych ogółem, z czego wynika, że średnia odsetek osób zagrożonych wykluczeniem razem wynosiła 30%, a średnia odsetek osób wykluczonych – 7,5% w 2005. Trochę więcej o tych badaniach powiem na kolejnym wykładzie.

Przejawy i kryteria marginalizacji i wykluczenia społecznego za granicą

Naukowcy z UK związani z **Centre for Analysis of Social Exclusion (CASE, Centrum Analiz Wykluczenia Społecznego)** zaproponowali wskaźniki i progi wykluczenia społecznego w czterech wymiarach. Nawiązując do wskaźników z Diagnozy Społecznej tu również chodzi o cztery rodzaje wykluczenia. W takich przypadkach każdy z wymiarów ma swoje własne wskaźniki, skale i progi.

Wymiar	Skala i próg (kryterium)
Konsumpcja [wykluczenie z konsumpcji]	Dochód ekwiwalentny netto gospodarstwa domowego poniżej połowy średniej dochodów
Produkcja [wykluczenie z produkcji]	Poza zatrudnieniem, samozatrudnieniem, edukacją, szkoleniem i nie zajmujący się rodziną
Zaangażowanie polityczne [wykluczenie polityczne]	Nie brał udziału w wyborach, nie był członkiem organizacji społecznej
Społeczne interakcje [wykluczenie społeczne w sensie szczegółowym]	Brak kogoś kto zaoferuje wsparcie (wysłucha, pomoże w potrzebie, kto nas szanuje)

Wykluczenie z konsumpcji mierzone jest taką samą skalą i progiem jak ubóstwo. W przypadku wykluczenia z produkcji mamy kilka skal pomiarowych o charakterze nominalnym: zatrudnienie (tak/nie), samozatrudnienie (tak/nie), edukacja (tak/nie), szkolenie (tak/nie), zajmowanie się rodziną (tak/nie). Na każdej z nich osoba wykluczona powinna zajmować pozycje wskazane w tabeli, czyli na podstawie informacji o niej powinniśmy orzec we wszystkich przypadkach „nie”. Podobny sposób przyjęto przy kolejnych wymiarach wykluczenia.

Interesujące są wyniki zastosowania tych kryteriów do społeczeństwa w UK. W poniższej tabeli spełniane kryteria (wymiary) są w kolejności takiej, jak w tabeli powyżej, tzn. kryterium pierwsze spełniało 30,1%, kryterium 1 i 2 spełniało 10% itd.

Liczba spełnianych kryteriów	Procent populacji w wieku produkcyjnym
0	57,5
1	30,1
2	10,0
3	2,3
4	0,1
0-4	100

Na tym i poprzednich przykładach widać, że **wykluczenie społeczne można interpretować jako zjawisko stopniowalne, tzn. spełniający wszystkie kryteria są najbardziej narażeni na wykluczenie (są wykluczeni z największym prawdopodobieństwem, ewentualnie - są na pewno wykluczeni), a spełniający tylko jedno są narażeni najmniej (są wykluczeni z mniejszym prawdopodobieństwem)**. W Diagnostyce Społecznej przyjęto inną strategię polegającą na wskazaniu dwóch różnych progów na pewnej skali (odchylenie standardowe), analogicznie jak w przypadku ubóstwa i skali dochodów, próg wyższy oznacza zagrożenie, a niższy ubóstwo. Podobne rozumowanie przyjmuje się wobec progu minimum socjalnego (zagrożenie ubóstwem) i progu minimum egzystencji (ubóstwo).

Jedną z najdłuższych list wskaźników statystycznych zaproponowali i wdrożyli Anglicy związani z Joseph Rowntree Foundation w ramach **monitoringu ubóstwa i wykluczenia społecznego w UK**. Wskaźników jest aż 50 uporządkowanych w sześć grup (wymiary, które znowu można interpretować jako rodzaje wykluczenia), są one obliczane co roku, a więc można śledzić zmiany w czasie, co jednak może być trudne do interpretacji (np. jedne wskaźniki się zwiększają, inne się nie zmieniają, a jeszcze inne zmniejszają się).

Ubóstwo i niskie dochody	<ol style="list-style-type: none"> 1. Różnica między dochodami po uwzględnieniu opłat mieszkaniowych na poziomie 10 percentyla do dochodu 50 percentyla (mediany) 2. Osoby z gospodarstw domowych o dochodach poniżej 60% mediany 3. Osoby z gospodarstw domowych o dochodach poniżej 50%, 60 i 70% mediany. 4. Odbiorcy świadczeń z pomocy społecznej lub świadczeń podatkowych (poniżej pewnego progu ulga podatkowa, a powyżej - świadczenie). 5. Osoby, które pobierają określone zasiłki (<i>income suport</i> lub <i>job seekers allowance</i>) w długim okresie (dwa lub więcej lat). 6. Niski dochód przynajmniej przez dwa lata w ciągu trzech. 7. Koncentracja przestrzenna niskich dochodów (odsetek dochodów poniżej 20% i powyżej 80% percentyla w układzie przestrzennym).
Dzieci	<ol style="list-style-type: none"> 8. Liczba dzieci żyjących w bezrobotnych gospodarstwach domowych. 9. Dzieci żyjące w gospodarstwach domowych o dochodach poniżej 60% mediany. 10. Liczba dzieci z niską wagą urodzeniową (poniżej 2,5 kg z podziałem na klasy społeczno-zawodowe i typ gospodarstwa domowego) 11. Liczba przypadków śmierci z przyczyn zewnętrznych w populacji poniżej 16 roku życia. 12. Liczba uczniów nie osiągających określonej oceny z egzaminu państwowego (w UK chodzi o osoby w wieku 16 lat, które nie osiągnęły oceny powyżej D z egzaminu typu GCSE, nie przystąpiły do tego egzaminu lub nie otrzymały żadnej oceny). 13. Osoby poza systemem edukacji (osoby w wieku szkolnym nie zarejestrowane jako uczniowie w żadnym typie szkół powszechnych lub specjalnych na poziomie podstawowym lub średnim). 14. Liczba dzieci do lat 16, których rodzice rozwiedli się. 15. Liczba dzieci urodzonych przez osoby w wieku do 16 lat. 16. Osoby w wieku 10-16 lat umieszczone w instytucjach dla nieletnich przestępców.
Młodzież	<ol style="list-style-type: none"> 17. Stopa bezrobocia młodzieży.

	<p>18. Osoby młode (18-21 lat) mało zarabiające (poniżej płacy minimalnej – 3 funty na godzinę w 2001 i 3,2 funta na godzinę w 2002, a także poniżej 4 funtów na godzinę).</p> <p>19. Osoby w wieku 16-18 lat nieuczące się i niepracujące.</p> <p>20. Osoby w wieku 15-24 mające pierwszy kontakt z instytucją dla uzależnionych i nadużywających substancji psychoaktywnych.</p> <p>21. Liczba samobójstw w populacji 15-24 lat.</p> <p>22. Osoby w wieku 19 lat bez podstawowych kwalifikacji (bez zdanego egzaminu typu NVQ2 lub równoważnego).</p> <p>23. Osoby w wieku 18-20 lat uznane za winne popełnienia przestępstwa.</p>
Dorośli	<p>24. Osoby ekonomicznie nieaktywne, które chciałyby podjąć płatną pracę.</p> <p>25. Bezrobotne gospodarstwa domowe od co najmniej dwóch lat.</p> <p>26. Osoby w wieku 22-emerytalny mało zarabiające (poniżej płacy minimalnej – 3 funty na godzinę w 2001 i 3,2 funta na godzinę w 2002, a także poniżej 4 funtów na godzinę).</p> <p>27. Liczba osób zgłaszających się po zasiłek dla poszukujących pracy ponownie w ciągu 6 miesięcy.</p> <p>28. Osoby zatrudnione w wieku 25-wiek emerytalny, które w ostatnich 3 miesiącach uczestniczyły w szkoleniach związanych z pracą.</p> <p>29. Przedwczesne zgony w populacji poniżej 65 roku życia.</p> <p>30. Liczba kobiet i mężczyzn w wieku 16-64 lat z nadwagą.</p> <p>31. Liczba osób w wieku 45-64, których aktywność ogranicza długotrwała choroba lub niepełnosprawność.</p> <p>32. Liczba osób o wysokim ryzyku zachorowania na chorobę umysłową (na podstawie ankiety z pytaniami o poziom szczęścia, depresji, lęku i zaburzeń snu w ciągu ostatnich 4 tygodni).</p>
Ludzie starsi	<p>33. Liczba emerytów bez dodatkowych dochodów poza emeryturami i zasiłkami.</p> <p>34. Konieczne wydatki emerytów na żywność, ubranie, obuwie, energię (<i>fuel</i>) i wyposażenie gospodarstwa domowego.</p> <p>35. Nadwyżka zgonów osób powyżej 65 roku życia w zimie (w stosunku do miesięcy nie-zimowych).</p> <p>36. Ograniczenie aktywności osób powyżej 65 roku życia z powodu długotrwałej choroby lub niepełnosprawności.</p> <p>37. Liczba osób powyżej 60 roku życia odczuwających lęk podczas spaceru po zmroku w okolicy miejsca zamieszkania.</p> <p>38. Liczba osób powyżej 75 roku życia, którym pomoc domową udzielają lokalne instytucje publiczne.</p> <p>39. Emeryckie gospodarstwa domowe bez telefonu.</p>
Spoleczności lokalne	<p>40. Osoby poza zatrudnieniem lub edukacją nienależące do żadnej organizacji społecznej, kulturalnej, lokalnej lub politycznej.</p> <p>41. Bezrobotne gospodarstwa domowe w mieszkaniach socjalnych.</p> <p>42. Wydatki na transport 20% najbiedniejszych gospodarstw domowych w porównaniu z wydatkami średniozamożnych.</p> <p>43. Liczba gospodarstw domowych bez konta lub rachunku (np. bankowego, mieszkaniowego).</p> <p>44. Liczba włamań.</p> <p>45. Liczba gospodarstw domowych bez ubezpieczenia mieszkania.</p> <p>46. Odsetek bardzo niezadowolonych z miejsca i okolicy, w którym mieszkają.</p> <p>47. Mieszkania bez centralnego ogrzewania.</p> <p>48. Mieszkania przeludnione.</p> <p>49. Gospodarstwa domowe w tymczasowych miejscach schronienia.</p> <p>50. Gospodarstw domowe mające zaległości w spłatach kredytów hipotecznych.</p>

Mimo, że ta lista wydaje się być bardzo długa i wyczerpująca R. Levitas wskazała jednak na poważne luki.

Wymiar	Brakujące wskaźniki
Dochód	<ol style="list-style-type: none"> Skala zadłużenia Mobilność w kierunku "na zasiłek" i w odwrotnym Całkowita liczba starających się o zasiłki w danym roku
Dzieci	<ol style="list-style-type: none"> Dane dotyczące raczej samych dzieci, a nie ich rodziców Odżywienie Sytuacja dzieci w instytucjach (<i>outcomes on children on care</i>)
Młodzież	<ol style="list-style-type: none"> Bezdomność
Dorośli	<ol style="list-style-type: none"> Uprawnieni do zasiłków, ale ich nie otrzymujący Bezrobocie wśród dorosłych niepełnosprawnych Umiejętności pisania i czytania oraz liczenia (<i>literacy and numeracy</i>) Odpowiedniość zabezpieczenia na starość
Ludzie starsi	<ol style="list-style-type: none"> Liczba osób, które nie mogą wychodzić z domu Izolacja Nierówności w usługach lokalnych ze względu na władze lokalne Dane o ludziach w instytucjach Czas oczekiwania na usługi medyczne w szpitalach z podziałem na wiek
Spoleczności	<ol style="list-style-type: none"> Przestępczość z podziałem na małe obszary

18. Zawilgocone mieszkania
19. Mieszkalnictwo socjalne (np. koncentracja i warunki)

Wprowadzenie tego uzupełnienia sprawiłoby, że lista wskaźników ubóstwa i wykluczenia społecznego miałaby 69 pozycji.

Wskaźniki marginalizacji i wykluczenia a system wskaźników społecznych

Im bardziej będziemy rozbudowywać listy wskaźników tym bardziej będą one przypominały system wskaźników społecznych, za pomocą których diagnozuje się poziom i jakość życia w społeczeństwach. Jedną z takich propozycji pochodzi od Reginy Bernard-Schmidt i Heinza-Herberta Nolla. Opracowali oni schemat wiążący trzy główne pojęcia dobrego życia (*welfare*): **jakość życia**, **spójność społeczna**, **zrównoważenie** (*sustainability*), wyróżnili więc trzy **wymiary celów**, do których czasem były dodane różne wymiary **struktury społecznej** – demograficzna, wartości i postaw.

- **Jakość życia**: podnoszenie poziomu warunków życia, podnoszenie subiektywnego zadowolenia.
- **Spójność społeczna**: redukcja dysproporcji / nierówności, wzmacnianie więzi społecznych / kapitał społeczny (*social capital*).
- **Zrównoważenie** (*sustainability*): powiększanie i zachowanie kapitału społeczeństwa (*societal capital*) dla obecnego i przyszłych pokoleń, równość szans między pokoleniami.

Jeżeli spójność społeczna jest przeciwieństwem marginalizacji i wykluczenia społecznego, to jej wskaźniki i miary mogą być uznane za interesujące z punktu widzenia pomiaru marginalizacji i wykluczenia społecznego. Podobnie, jak to było w przypadku NSIS, każdemu celowi odpowiadało kilka wymiarów pomiaru i ostatecznie wskaźników statystycznych (odpowiednich dla danego celu) w 14 **domenach życia** (z przykładowymi wymiarami pomiaru):

1. populacja (m.in. informacje dotyczące ludności, np. wielkość i struktura);
2. gospodarstwa domowe i rodziny (m.in. postawy wobec ról płciowych, istnienie i intensywność kontaktów rodzinnych);
3. mieszkanie (m.in. wiek zasobów mieszkaniowych, wielkość mieszkań);
4. transport (m.in. dostęp do transportu, koszty transportu);
5. wypoczynek, media, kultura (m.in. ilość czasu wolnego, dostęp do różnych sposobów spędzania wolnego czasu);
6. uczestnictwo społeczne i polityczne oraz integracja;
7. edukacja i szkolenie zawodowe;
8. rynek pracy i warunki pracy;
9. dochód, poziom życia, wzory konsumpcji;
10. zdrowie;
11. środowisko;
12. zabezpieczenie społeczne (m.in. zakres podmiotowy i przedmiotowy, skuteczność, zaufanie do instytucji zabezpieczenia społecznego);
13. bezpieczeństwo publiczne i przestępczość;
14. ogólna sytuacja życiowa (m.in. wszechstronne indeksy dobrobytu).

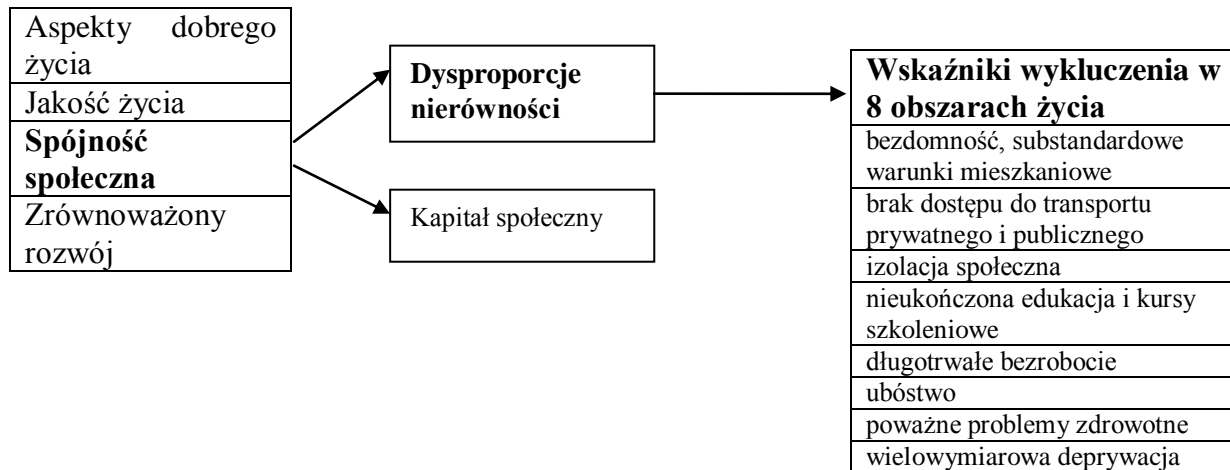
W niektórych z tych domen, **przy celu „redukcja nierówności i dysproporcji”** za jeden z wymiarów pomiaru uznawano wykluczenie społeczne:

- mieszkanie – wykluczenie społeczne: **bezdомność, substandardowe warunki mieszkaniowe**;
- transport – wykluczenie społeczne: **brak dostępu do transportu prywatnego i publicznego**;
- uczestnictwo i integracja – wykluczenie społeczne: **izolacja społeczna**;
- edukacja i szkolenie zawodowe – wykluczenie społeczne: **nieukończona edukacja i kursy szkoleniowe**;
- rynek pracy i warunki pracy – wykluczenie społeczne: **bezrobocie długotrwałe**;
- dochody, konsumpcja i poziom życia – wykluczenie społeczne: **ubóstwo**;
- zdrowie – wykluczenie społeczne: **poważne problemy zdrowotne**;
- ogólna sytuacja życiowa – wykluczenie społeczne: **wielowymiarowa deprivacja**.

Jak widzimy wykluczenie społeczne zostało uznane tu za jeden z elementów pomiaru potrzebny do oceny poziomu nierówności i dysproporcji w społeczeństwie. **Jednak dla całego obrazu poziomu i jakości życia wskaźniki wykluczenia społecznego nawet w tych kilku wymiarach odgrywają stosunkowo niewielką**

rolę. Występują obok wielu innych wymiarów pomiaru, nawet jeżeli chodzi tylko o nierówności i dysproporcje. Interesujące jest również to, że wykluczenie społeczne przypisano tu jedynie do jednego wymiaru spójności społecznej, **nie wyróżniono wykluczenia społecznego przy więziach rodzinnych i społecznych, a jak pamiętamy dla jednego z paradygmatów wykluczenia społecznego właśnie ten aspekt sprawy był najistotniejszy.**

Całość tego stanowiska przedstawiam na prostym schemacie.

Agregowanie wskaźników indywidualnych

Wielowymiarowość wykluczenia społecznego skłania do używania wielu wskaźników dla wielu obszarów, to zaś powoduje podejmowanie wysiłku opracowania wskaźników, będących agregatami innych wskaźników, nazywanych też **indeksami** (choć czasem rezerwuje się tę nazwę dla wskaźników dynamiki). Koncepcja Eleny Ambrosetti i Alessandry Garbero jest przykładem tworzenia agregatowego indeksu wykluczenia społecznego. Proces agregacji wymaga przekształcenia wskaźników częściowych, aby operacje matematyczne na nich miały sens, tzn. należy je sprowadzić do wspólnego mianownika. Wszystkie wskaźniki częściowe przeliczono wg formuły: $(x - \min) / (\max - \min)$ (gdzie „x” to wartość danego wskaźnika dla danego regionu, a „max” i „min” to wartości maksymalna i minimalna danego wskaźnika statystycznego w całej zbiorowości krajów lub regionów), stąd, gdy $x = \max$, wskaźnik częściowy wynosi 1, a gdy $x = \min$, wynosi on 0. Następnie obliczona zostaje średnia ze wskaźników dla każdego regionu, czyli dla pięciu wskaźników mamy wzór $1/5 * (w_1 + w_2 + w_3 + w_4 + w_5)$. Jest to metoda zastosowana w Human Development Index (indeks rozwoju ludzkiego będący podstawowym wskaźnikiem używanym w raportach Organizacji Narodów Zjednoczonych ds. Rozwoju – Human Development Reports). Autorki nie wzięły już pod uwagę możliwości zastosowanej w Human Poverty Index (indeks ubóstwa ludzkiego, będący również agregatem wskaźników częściowych), gdy potęgowanie sprawia, że większą wagę mają większe wartości wskaźników częściowych. **Wskaźnikami częściowymi** (w_1, w_2, \dots, w_5) były w tej koncepcji:

1. **wskaźnik marginalizacji na rynku pracy** (bezrobocie),
2. **wskaźnik trudności ekonomicznych** (stopa korzystających z pieniężnej pomocy społecznej),
3. **wskaźnik przestępczości** (przestępstwa przeciwko mieniu i przeciwko ludziom na 100 tys. mieszkańców),
4. **wskaźnik konsumpcji gospodarstw domowych** (wyposażenie gospodarstw domowych w niektóre dobra trwałe użytku),
5. **wskaźnik nadużywania narkotyków** (liczba osób leczonych w lecznictwie odwykowym na 100 tys.).

Wyróżnia tę propozycję nie tylko próba zastosowania metody agregowania wskaźników częściowych, ale uwzględnienie przestępczości jako wskaźnika wykluczenia społecznego.

Z agregowaniem wskaźników częściowych mamy trzy problemy: 1) wybór sposobu agregowania, 2) wybór wag dla wskaźników częściowych, 3) interpretacja wskaźnika zagregowanego.

Należy pamiętać, że agregowanie wskaźników statystycznych to coś innego niż połączenie kryteriów, w celu identyfikacji wykluczonych. Różnica polega na tym, że w pierwszym przypadku mamy niezależne od siebie wskaźniki statystyczne (kryteria osobno i wskaźniki na ich podstawie) i dokonujemy ich agregowania, a w drugim połączone kryteria służą nam do zidentyfikowania wykluczonych (spełniających jednocześnie wybrane kryteria), a dopiero później przechodzimy do wskaźników statystycznych na tej podstawie.

Wskaźniki statystyczne proponowane w kontekście polityki społecznej

Dla oceny realizacji Strategii Lizbońskiej z 2000, używano początkowo siedmiu wskaźników spójności społecznej, które były częścią większego zbioru **wskaźników strukturalnych**, stosowanych do monitorowania realizacji głównego celu - UE miała stać się najbardziej dynamiczną gospodarką opartą na wiedzy, a przy tym zwiększyć się miało zatrudnienie dobrej jakości, spójność społeczna i jakość środowiska. Były to:

1. Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu transferów społecznych w dochodach.
2. Wskaźniki zagrożenia ubóstwem bez uwzględnienia transferów społecznych w dochodach.
3. Wskaźnik kwintylogowego zróżnicowania dochodów.
4. Gospodarstwa domowe bez osób pracujących.
5. Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia.
6. Stopa bezrobocia długotrwałego.
7. Młodzież nie kontynuująca nauki.

Definicje tych wskaźników i ich wartości dla Polski w 2001 (za jednym z raportów dla celów opracowania Narodowej Strategii Integracji).

Nazwa wskaźnika	Definicja	Wartość w 2001 r. a) ogółem b) kobiety c) mężczyźni
Nierówność rozkładu dochodów (wskaźnik zróżnicowania kwintylogowego)	Stosunek sumy dochodów uzyskanych przez 20% osób o najwyższym poziomie dochodów (najwyższy kwintyl) do sumy dochodów uzyskanych przez 20% osób o najniższym poziomie dochodów (najniższy kwintyl). Rozkład dochodów obliczany jest w oparciu o dochody ekwiwalentne.	a) 4,5
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych; ogółem, kobiety, mężczyźni	Procent osób, których dochód ekwiwalentny do dyspozycji (po uwzględnieniu w dochodach transferów społecznych) jest niższy od granicy ubóstwa ustalonej na poziomie 60% mediany ekwiwalentnych dochodów do dyspozycji w danym kraju.	a) 15 b) 15 c) 16
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem bez uwzględnienia w dochodach transferów społecznych; ogółem, kobiety, mężczyźni	Procent osób, których dochód ekwiwalentny do dyspozycji bez uwzględnienia w nim transferów społecznych innych niż emerytury, jest niższy od granicy ubóstwa ustalonej na poziomie 60% mediany ekwiwalentnych dochodów do dyspozycji w danym kraju.	a) 30 b) 30 c) 31
Wskaźnik zagrożenia ubóstwem trwałym: ogółem, kobiety, mężczyźni	Procent osób, których ekwiwalentny dochód do dyspozycji w danym roku oraz przynajmniej w dwu z trzech poprzednich lat był niższy od granicy ubóstwa. Granica ubóstwa ustalana jest dla każdego roku odrębnie; wynosi ona 60% mediany ekwiwalentnych dochodów do dyspozycji w danym kraju.	(będzie obliczany po wdrożeniu EU-SILC)
Rozproszenie regionalnego wskaźnika zatrudnienia: ogółem, kobiety, mężczyźni	Współczynnik zmienności wskaźnika zatrudnienia pomiędzy województwami (NUTS2).	a) 7,2 b) 8,9 c) 5,9
Młodzież nie kontynuująca nauki: ogółem, mężczyźni, kobiety	Udział osób w wieku 18-24 lata z wykształceniem co najwyżej gimnazjalnym, które nie kontynuują nauki i nie dokończają się w ludności ogółem w tej samej grupie wieku.	a) 7,9 b) 6,0 c) 9,7
Stopa bezrobocia długotrwałego: ogółem, kobiety, mężczyźni	Udział osób bezrobotnych poszukujących pracy 13 miesięcy i dłużej w ludności aktywnej zawodowo w wieku 15-64 lata.	a) 7,4 b) 9,1 c) 6,0 (2000 r.)
Gospodarstwa domowe bez osób pracujących: ogółem, kobiety, mężczyźni	Udział osób w wieku 0-65 lat będących członkami gospodarstw domowych bez osób pracujących w ogólnej liczbie członków gospodarstw domowych. Przy wyliczaniu wskaźnika nie uwzględnia się tych	Od 2003; dla lat wcześniejszych wskaźnik nie

	gospodarstw domowych, w których wszyscy członkowie to: - osoby w wieku poniżej 18 lat lub - osoby w wieku 18-24 lata bierni zawodowo i jednocześnie uczący się lub - osoby w wieku 65 lat i więcej nie pracujące (tj. bezrobotne lub biernie zawodowo)	może być policzony ze względu na brak mnożników uogólniających dla osób w wieku 0-14 lat
--	---	--

Od 2004 r. skrócono listę tych wskaźników do trzech. Przedstawię ją teraz na tle innych wskaźników strukturalnych w pozostałych obszarach (lista ma obowiązywać trzy lata).

Ogólne tło gospodarcze	1. PKB na osobę według parytetu siły nabywczej
	2. Wydajność pracy
Zatrudnienie	3. Stopa zatrudnienia
	4. Stopa zatrudnienia starszych pracowników
Innowacje i badania	5. Osiągnięcia edukacyjne młodzieży (20-24)
	6. Wydatki na badania i rozwój
Reforma gospodarcza	7. Poziom cen
	8. Inwestycje
Spójność społeczna	9. Ryzyko ubóstwa po uwzględnieniu transferów socjalnych
	10. Stopa bezrobocia długotrwałego
	11. Poziom zróżnicowania regionalnego stopy bezrobocia
Środowisko	12. Emisja gazów cieplarnianych
	13. Energochłonność gospodarki
	14. Transport ładunków w stosunku do PKB

W związku z Procesem Inkluzji Społecznej lub Europejską Strategią Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu w UE przyjęto w 2001 roku zestaw wskaźników do pomiaru realizacji celów (od miejsca, w którym odbyła się Rada Europejska nazywane są **lejkenowskimi**). Są to więc **wskaźniki zarówno ubóstwa, jak i wykluczenia społecznego**, tzn. nie oddzielono wskaźników obu tych zjawisk od siebie. Zaproponowano wówczas, aby wskaźniki te podzielić na trzy poziomy:

- **poziom 1 - wskaźniki uznane za wiodące**, które dotyczyłyby najistotniejszych czynników prowadzących do wykluczenia społecznego („czynnik prowadzący do” to coś w rodzaju przyczyny, a więc dobrze nadaje się na wskaźnik),
- **poziom 2 - uzupełnienie wskaźników wiodących**, wskaźniki opisujące dodatkowe wymiary problemu,
- **poziom 3 - dodatkowe wskaźniki**, które poszczególne państwa członkowskie UE mogą stosować w Krajowych Planach Działań, chcąc uwzględnić specyfikę krajową oraz ułatwić interpretację wskaźników zaliczonych do dwóch pierwszych grup.

Zbiór wskaźników ubóstwa i wykluczenia społecznego przyjętych przez Radę Europejską w Laeken zawierał również wskaźniki strukturalne w zakresie spójności społecznej. Pełna lista tych wskaźników (strukturalne w wersji z 2004 pogrubione, a na szaro te, które były na liście wskaźników strukturalnych z 2000).

Wskaźniki podstawowe	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dochody po uwzględnieniu transferów niższe niż 60% mediany dochodów (z uwzględnieniem podziału na płeć, wiek, status zawodowy, typ gospodarstwa domowego i rodzaj stosunku prawnego do mieszkania). 2. Rozkład dochodów (zróżnicowanie kwintylowe). 3. Długotrwałe ubóstwo dochodowe. 4. Głębokość ubóstwa (od linii ubóstwa odejmujemy medianę dochodów poniżej linii i otrzymaną różnicę dzielimy przez linię ubóstwa, co wyrażamy w %). 5. Spójność regionalna (współczynnik zmienności stóp zatrudnienia dla obszarów poziomu NUTS2, jest to jeden z trzech poziomów podziału UE na regiony statystyczne). 6. Stopa bezrobocia długotrwałego. 7. Odsetek osób żyjących w bezrobotnych gospodarstwach domowych. 8. Osoby kończące system edukacji na wczesnym etapie niezatrudnione i nie szkolące się zawodowo. 9. Przeciętne dalsze trwanie życia dla noworodków. 10. Samoocena stanu zdrowia.
Wskaźniki	11. Rozkład dochodów wokół 60% mediany (odsetki osób w gospodarstwach domowych z dochodami poniżej

dotatkowe	<p>40%, 50% i 60% mediany).</p> <p>12. Stopa ubóstwa dochodowego zakotwiczona w czasie (stopa ubóstwa z 1997 r., stopa ubóstwa z 1995 roku pomnożona przez inflację 1994/96).</p> <p>13. Stopa ubóstwa dochodowego przed transferami (przed wszystkimi transferami, z uwzględnieniem emerytur i rent rodzinnych, z uwzględnieniem wszystkich transferów).</p> <p>14. Rozkład dochodu (wskaźnikiem był współczynnik Giniego).</p> <p>15. Długotrwałe ubóstwo dochodowe (linia ubóstwa na poziomie 50% mediany, co najmniej dwuletni okres ubóstwa).</p> <p>16. Długotrwałe bezrobotni do wszystkich bezrobotnych.</p> <p>17. Stopa bezrobocia bardzo długotrwałego (bezrobotni powyżej 24 miesięcy do ludności aktywnej zawodowo).</p> <p>18. Osoby z niskimi osiągnięciami edukacyjnymi (odsetek osób z odpowiednikiem naszego wykształcenia gimnazjalnego lub niższym w grupach wiekowych 25-34, 35-44, 45-54, 55-64)</p>
------------------	---

Większość tych wskaźników statystycznych ma być podawana z uwzględnieniem podziału wg płci. Jak widzimy koncentrują się one w czterech obszarach: dochody, zatrudnienie, edukacja i zdrowie. Najwięcej informacji ilościowej otrzymamy o dochodach. Niektóre ze wskaźników podano bez progu lub pozycji na skali oznaczającej wykluczenie, np. „samoocena stanu zdrowia” może być bardzo dobra lub bardzo zła, a ubóstwo może być głębokie lub płytkie.

Drugi przykład listy wskaźników przyjętych w celach politycznych pochodzi już z Polski. Została ona przygotowana w związku z naszym przystąpieniem do Europejskiej Strategii Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu. Opublikowano ją w **Narodowej Strategii Integracji Społecznej (NSIS)**.

Lp	Priorytety	Wskaźniki statystyczne	Cele na wskaźnikach do 2010
1.	Wzrost uczestnictwa dzieci w wychowaniu przedszkolnym	Dzieci objęte wychowaniem przedszkolnym w wieku 3-5 lat <ul style="list-style-type: none"> • Na wsi • Niepełnosprawne 	60% 40%, 1/3 dzieci niepełnosprawnych
2.	Kształcenie na poziomie średnim maturalnym Poprawa jakości	Udział młodzieży do lat 18 w systemie kształcenia	90%
3.	Kształcenie wyższe	Udział młodzieży do 24 lat w systemie edukacji wyższej	60%
4.	Rekompensowanie deficytów rozwoju intelektualnego dzieci przez upowszechnienie zajęć wyrównawczych	Liczba szkół prowadzących zajęcia wyrównawcze	100%
5.	Radykalne ograniczenie ubóstwa skrajnego	Minimum egzystencji wg ustawowego progu ubóstwa	5%
6.	Ograniczenie tendencji do wzrostu różnic dochodowych	Wskaźnik Giniego (reprezentatywnie oszacowany)	Do przeciętnego poziomu europejskiego
7.	Ograniczenie bezrobocia długookresowego	Stopa bezrobocia długookresowego	5%
8.	Zmniejszenie bezrobocia młodzieży	Stopa bezrobocia młodzieży	25%
9.	Zwiększenie pracujących wśród osób niepełnosprawnych	Stopa pracujących osób niepełnosprawnych	30%
10.	Zwiększenie zakresu bezrobotnych objętych programami aktywnej polityki rynku pracy (ALMP)	Udział uczestniczących w programach ALMP wśród bezrobotnych	20%
11.	Zwiększenie zakresu kształcenia ustawicznego	Udział osób objętych kształceniem ustawicznym	10 %
12.	Wzrost przeciętnego dalszego trwania życia w sprawności	DALY (<i>disability adjusted life years</i> , czyli lata życia z uwzględnieniem niepełnosprawności)	Do średniego poziomu europejskiego
13.	Powszechne ubezpieczenie zdrowotne	Zakres realnego uprawnienia do świadczeń z ubezpieczenia zdrowotnego	100%
14.	Kobiety i dzieci objęte programami zdrowia publicznego	<ul style="list-style-type: none"> • Uczestnictwo w programach opieki nad kobietą w ciąży • Wprowadzenie badań przesiewowych dla dzieci i młodzieży 	100% 100% dzieci 6 – letnich

15.	Wzrost dostępu do lokali (mieszkań) dla grup najbardziej zagrożonych bezdomnością:	Objęcie programami lokali socjalnych (wspieranych)	
		opuszczających placówki opiekuńczo-wychowawcze,	25% - relacja wychowanków uzyskujących pomoc mieszkaniową do ogólnej liczby opuszczających placówki
		eksmitowanych,	
		opuszczających zakłady dla psychicznie chorych	
16.	Dostęp do pracowników socjalnych	Relacja pracowników socjalnych do liczby mieszkańców	Realizacja wytycznych ustawowych: co najmniej 1 pracownik na 2000 mieszkańców
17.	Rozwój pomocy środowiskowej – wzrost objętych usługami pomocy środowiskowej	Relacja objętych pomocą środowiskową do liczby podopiecznych pomocy społecznej	
18.	Zaangażowanie obywateli w działalność społeczną	Wzrost uczestnictwa w działaniach NGO i innych formach pracy społecznej oraz samopomocy	do 25 %
19.	Uwrażliwienie samorządów terytorialnych na cele strategii integracji społecznej	Zakres samorządów opracowujących strategię i realizujących jej priorytety	100%
20.	Dostęp do informacji obywatelskiej i poradnictwa	Zakres gmin i powiatów, gdzie działają punkty informacji oraz poradnictwa obywatelskiego (np. BPO)	100%

Priorytety NSIS są celami, których osiągnięcie ma zwiększyć integrację społeczną w Polsce. Jeżeli integracja społeczna rozumiana będzie tu jako proces odwrotny do marginalizacji i wykluczania społecznego, to zwiększanie integracji będzie oznaczało zmniejszanie marginalizacji. Niektóre ze wskaźników priorytetów NSIS są podobne do tych, które już spotkał się w poprzednich propozycjach, np. ubóstwo, ale z progiem na poziomie minimum egzystencji (a więc bez uwzględnienia potrzeb związanych z uczestnictwem w społeczeństwie), nierówność mierzona współczynnikiem Giniego, bezrobocie długotrwałe i stopa bezrobocia długotrwałego. Większość to jednak wskaźniki działania polityki społecznej i można je uznać jedynie za negatywne wskaźniki marginalizacji i wykluczenia społecznego, tzn. jeżeli zaangażowanie obywateli w działalność społeczną spada, albo dostęp do pracownika socjalnego i przedszkoli jest trudniejszy, może się to wiązać ze wzrostem zagrożenia marginalizacją i wykluczeniem społecznym, przynajmniej w pewnych grupach społeczeństwa.

Podsumowanie

Mnożenie wskaźników tego, co się dzieje i tego, co się nie dzieje („wskaźniki rezultatów” wg Anthonyego J.N. Judge’a w książce pod red. J. i M. Daneckich „U podłoża globalnych zagrożeń. Dylematy rozwoju”) może mieć raczej usypiający charakter, zawsze można powiedzieć, że jest ich za mało, a potem, że jest ich za dużo:

- „*Niepomiernie trudniejsze jest reagowanie na informacje zawarte we wskaźnikach rezultatów (w tym także w jakimś nowozbudowanym wskaźniku n+1) w skali całego społeczeństwa, którego życie toczy się wśród skomplikowanych struktur wzajemnych zależności i powiązań*”.

W istocie mnożenie wskaźników może być wyrazem bezsilności władzy publicznej do podjęcia działania na podstawie informacji, które przekazują te wskaźniki. Judge zaproponował rozwiązanie tego problemu, powinniśmy raczej budować nowy rodzaj wskaźników „zdolności naprawczej” lub „potencjału naprawczego”, których odwrotnością byłyby wskaźniki bezsilności, dopiero one miałyby informować o „stopniu zdolności do inicjowania skutecznego działania naprawczego”. Wysoki poziom wskaźników bezsilności oznacza, że niezależnie od tego ilu użyjemy „wskaźników rezultatów” wykluczenia społecznego „nie jest prawdopodobne, żeby wiele innych działań poza kosmetycznymi, mogło być doraźnie podjętych”. Z kolei wysoki poziom wskaźników zdolności naprawczej miałyby oznaczać, że nie potrzeba nam zbyt wielu wskaźników rezultatów,

żeby uzasadnić, zainicjować i podjąć skuteczne działania. Judge określa to dosadnie: **nurzamy się w statystykach, zamiast wysuwać nowe inicjatywy**. Wskaźniki zdolności naprawczej mają być remedium na następujące problemy:

- „tworzy się wciąż nowe wskaźniki rezultatów, po to żeby opóźnić podjęcie decyzji;
- tworzy się takie wskaźniki przede wszystkim po to, by samousprawiedliwić daną grupę; mają one mianowicie udowodnić, że grupa A miała rację (lub była „niewinna”), a grupa B nie miała racji (lub była „winna”);
- manipuluje się wskaźnikami i selekcjonuje je po to, żeby stworzyć tematy do dyskusji;
- podejmuje się kosmetyczne lub częściowe „inicjatywy”, które dobrze się prezentują i obniżają temperaturę niepokoju; informuje się np. o n-tysiącach ludzi, którzy posiadli sztukę czytania, pisanie lub zostali uleczeni, a jednocześnie nie informuje się o wzrastającej liczbie osób, które takich korzyści nie odnoszą, lub których warunki egzystencji się pogarszają”.

Judge zaproponował 13 „wskaźników” **zdolności naprawczej** w „szkicowym podejściu”, np. „zdolność inicjowania zmian”, „zdolność reagowania na sprzężenie zwrotne w celu polepszenia jakości działania”, „zdolność zapewnienie ciągłości działań”, „zdolność do pracy w warunkach ograniczeń i stosowania takich ograniczeń”, „zdolność kierowania procesami powstającymi wówczas, gdy jakiś program innowacyjny nabiera znaczenia w społeczeństwie”, „zdolność włączania programu innowacji w zakres innych programów dokonujących się w społeczeństwie”. Widzimy, że są to raczej ogólne pojęcia, które dopiero trzeba jakoś zoperacjonalizować, aby uzyskać wskaźniki statystyczne takie, o jakich była mowa wyżej. Tak czy inaczej sama ilość informacji ilościowej („faktów”) o społeczeństwie i o wykluczeniu społecznym o niczym jeszcze nie świadczy. Wiedzą o tym dobrze ludzie zajmujący się ewaluacją nastawioną na wykorzystanie wyników ewaluacji – od wiedzy o czymś, nawet bardzo praktycznej, do wykorzystania tej wiedzy w praktyce nie prowadzi żadna niewidzialna ręka, ani żaden automatyczny mechanizm.

Pytania i zadania

1. Przecwicz na różnych przykładach odróżnianie od siebie indicatum, wskaźników, mierników, skal pomiarowych, pomiarów i informacji ilościowych (wskaźniki statystyczne)?
2. Jakie funkcje pełnią progi na skalach pomiarowych w kontekście pomiaru marginalizacji i wykluczenia społecznego? Czym różnią się kryteria wykluczenia od wskaźników statystycznych wykluczenia społecznego?
3. Jaką rolę w opercjonalizacji marginalizacji i wykluczenia społecznego odgrywają koncepcje teoretyczne, o których mówiłem na poprzednich wykładach?
4. Wyjaśnij praktyczne znaczenie informacji ilościowych o marginalizacji i wykluczeniu społecznym. W jaki sposób politycy mogą korzystać z informacji ilościowej?
5. Czy koncepcję przejawów szeroko rozumianej marginalizacji J. Kwaśniewskiego można uznać za operacjonalizację pojęcia marginalizacji?
6. Jakie skale pomiarowe i progi przyjął H. Domański, aby zidentyfikować potencjalną podklasę w Polsce?
7. W jakim sensie niezadowolenie z życia może być wskaźnikiem marginalizacji i wykluczenia społecznego? Uzasadnij możliwe związki między niezadowoleniem z życia a marginalizacją i wykluczeniem społecznym.
8. Dlaczego bariery uczestnictwa w różnych wymiarach życia społecznego są dobrymi wskaźnikami wykluczenia społecznego?
9. Wyjaśnij dlaczego wykluczenie strukturalne i fizyczne okazały się bardziej trwałe w porównaniu z wykluczeniem normatywnym w badaniach Diagnoza Społeczna.
10. Która z granic ubóstwa jest lepszym wskaźnikiem marginalizacji i wykluczenia społecznego: minimum egzystencji czy minimum socjalne? Dlaczego ubóstwo niekoniecznie jest dobrym wskaźnikiem wykluczenia społecznego?
11. Jakie mamy problemy w przypadku używania wielu wskaźników statystycznych dla przedstawienia marginalizacji i wykluczenia społecznego? Jak te problemy można rozwiązywać?
12. Oceń rolę wskaźników marginalizacji i wykluczenia społecznego na tle systemu wskaźników społecznych.
13. Wskaż na takie sposoby korzystania ze wskaźników statystycznych marginalizacji i wykluczenia społecznego, które należałoby uznać za niewłaściwe.
14. Czym się różnią wskaźniki rezultatów od wskaźników zdolności naprawczej w odniesieniu do obszaru marginalizacji i wykluczenia społecznego?